

תשובה בעניין המחיצה בבית הכנסת

שאלה שנשאלה ע"י מספר רבנים וע"י חברי קהילות שונות בארץ: מהם המקורות למחיצה ולעזרת נשים¹ בבית הכנסת? ברוב קהילות התנועה בארץ ובחו"ל נהוג להתפלל בלי מחיצה או עזרת נשים. האם נוהג זה מוצדק על פי הלכה?

תשובה: שאלה זאת עלתה לכותרות בשנות החמישים כשפרצו מריבות בקרב מספר קהילות בארצות הברית - קבוצה אחת דרשה להנהיג ישיבה מעורבת ואילו השנייה דרשה להמשיך להתפלל עם עזרת נשים או עם ישיבה נפרדת בלי מחיצה. הקבוצה השנייה גייסה את גדולי הרבנים בקרב המחנה האורתודוקסי לכתוב תשובות ולהזהיר נגד שינוי כלשהו בסדרי בית הכנסת (ראה תשובות רבות אצל ליטווין ו-CJ לרשימת הקיצורים ראה בסוף התשובה). חלק מרבנים אלה טענו שמדובר "באיסור דאורייתא שאי אפשר לעזבו ע"י מעשה תחוקתי כלשהו מצד גוף של רבנים או הדיוטות בלי להתחשב בכוחו המספרי או חשיבותו החברתית. מה שנגזר ע"י ה' לא יכול להיבטל בידי אדם." (הרב י"ב סולובייצק המובא ב-CJ עמ' 50 ואצל ליטווין עמ' 139-140).

ברם אנו נראה להלן שתמונה זאת רחוקה מאד מן המציאות. נוכח לדעת שאמנם התפילה בהפרדה בין גברים לנשים מנהג עתיק היא אבל אינה דין דאורייתא, ולא מדרבנן. אין זכר להפרדה כלשהיא בבית המקדש בתקופת בית ראשון או בראשית תקופת בית שני. לקראת סוף תקופת בית שני "התקינו" החכמים להקים גוזזטרא לנשים ב"עזרת הנשים" של בית המקדש בחג הסוכות כדי להימנע מ"קלות ראש" שהיתה עלולה לקרות במשך שמחת בית השואבה. אולם גוזזטרא זאת לא היתה בשימוש במשך שאר ימות השנה וברור שהורידו רובה או כולה כל שנה בסוף החג. אדרבה, יש להניח שבמשך שאר ימות השנה הסתובבו נשים וגברים בצורה חפשית בעזרת הנשים ויתכן שכך היה המצב אף ב"מחנה שכינה" שעל יד המזבח. כמו כן, אין שום מקור ספרותי או הוכחה ארכיאולוגית המצביעים על קיומן של מחיצה או של עזרת נשים בבית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד. דברים אלה נזכרים לראשונה בסוף תקופת הגאונים ומאז הם מופיעים במקורות שונים. ברם אף במקורות אלה מחיצה/עזרת הנשים נזכרות בעקיפין בלבד. אין שום מקור הלכתי עד סוף המאה הי"ט הדורש או מחייב מחיצה/עזרת נשים בבית הכנסת. דרישה הלכתית מפורשת כזאת מופיעה לראשונה אצל רבנים אורתודוקסיים במאה הי"ט והכ' ודרישה זו נובעת ממאבקים נגד הזרמים האחרים ביהדות. אין לה שום יסוד הלכתי בתלמוד ובספרות הפוסקים. ועתה נוכיח את הטענות האלה אחת לאחת מתוך עיון במקורות:

I. מקורות להפרדת המינים או לגוזזטרא לנשים בבית המקדש

I. שנינו במשנה מדות ב' ה': "וחלקה היתה [=היו כותלי עזרת הנשים של בית המקדש] בראשונה. והקיפוח כצוצרה [=גזוזטרא] שהנשים רואות מלמעלן והאנשים מלמטן כדי שלא יהו מעורבין". במבט ראשון אפשר לפרש שמדובר בגזוזטרא שהוקמה בעזרת הנשים לשם שימוש במשך כל השנה. אולם פרשני המשנה (רמב"ם, המאירי, רא"ש, רע"ב, תפארת ישראל ועוד) כבר הסבירו שגזוזטרא זאת הוקמה אך ורק בגלל "קלות הראש" של שמחת בית השואבה (ואולי היו זיזין קבועים ורק הוסיפו לוחות ומעקה בחג הסוכות - ראה פרשני המשנה בסוכה; הגר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה לסוכה, עמ' 886; וההשלמות של פרופ' אלבק למשנה סוכה, עמ' 477). וכך יוצא בעליל מהמקורות דלהלן:

II. משנה סוכה ה' ב': "במוצאי יום טוב הראשון של חג ירדו [כהנים ולויים] לעזרת הנשים ומתקנין של תיקון גדול".

III. תוספתא סוכה ד' א': מהד' ליברמן, עמ' 272: "בראשונה כשהיו רואין שמחת בית השואבה היו אנשים רואין מבפנים ונשים רואות מבחוץ, וכשראו בית דין שהן באין לידי קלות ראש, עשו שלש גזוזטראות בעזרה, כנגד שלש שלש רוחות, ששם נשים יושבות ורואות בשמחת בית השואבה, ולא היו מעורבין". ובתלמודים מפרשים את ה"תיקון הגדול" הנזכר במשנה:

ד. ירושלמי סוכה ה' ב', דף נ"ה ע"ב: "ומתקנין שם תיקון גדול מה תיקון היו עושין שם? שהיו מעמידין האנשים בפני עצמן והנשים בפני עצמן. כהיא דתנינן תמן [=כמו ששנינו שם במשנה הנ"ל במדות]: "וחלקה וכו'". ממי למדו? מדבר תורה 'וספדה הארץ משפחות משפחות לבד [משפחת בית דוד לבד ונשיהם לבד] (זכריה י"ב: י"ב). תרין אמורין [=שני אמוראים]: חד אמר זה הספדו של משיח [=משיח בן יוסף], וחורנה [=אחר] אמר זה הספדו של יצר הרע [להסבר של שתי הדעות עיין בהמשך הבבלי המובא להלן]. מאן דאמר [=מי שאמר] זה הספדו של משיח - מה אם בשעה שהן אבילין את אמר האנשים בפני עצמן והנשים בפני עצמן בשעה שהן שמחים לא כל שכן!

מאן דאמר זה הספדו של יצר הרע - מה אם בשעה שאין יצר הרע קיים את
אמר האנשים בפני עצמן והנשים בפני עצמן, בשעה שיצר הרע קיים לא כל
שכן!"

ה. בבלי סוכה נ"א ע"ב - נ"ב ע"א: "מאי' תיקון גדול? אמר רבי אלעזר: כאותה
ששנינו: "חלקה וכו'" [בשינויים קלים]. תנו רבנן: בראשונה היו נשים
מבפנים ואנשים מבחוץ והיו באים לידי קלות ראש, התקינו שיהו נשים
יושבות מבחוץ ואנשים מבפנים ועדיין היו באין לידי קלות ראש, התקינו
שיהו נשים יושבות מלמעלה ואנשים מלמטה. [והגמרא מקשה:] היכי עביד
הכי [=איך עשו כן]! והכתיב [כאשר דוד הורה לשלמה כיצד לבנות את
המקדש] 'הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל' (דבהי"א כ"ח: י"ט)! אמר רב: קרא
אשכחו ודרוש [=פסוק מצאו ודרשו]: 'וספדה הארץ משפחות משפחות וכו'
אמרו: והלא דברים קל וחומר, ומה לעתיד לבוא ... על אחת כמה וכמה..."

II. כיצד פירשו הרבנים הנ"ל את המקורות האלה?

להלן תמצית של דבריהם (ראה פיינשטיין, סולובייציק, וקוטלר אצל ליטוויץ):

- I. היתה הפרדה בין נשים לגברים בבית המקדש באמצעות גוזזטרא כל
השנה.
- ב. הפרדה זאת היא איסור מדאורייתא כי כתוב בירושלמי "מדבר תורה".
- ג. בית הכנסת הוא "מקדש מעט" (יחזקאל י"א: ט"ז על פי המדרש במגילה
כ"ט
ע"א) ואם המחיצה בבית המקדש היא מדאורייתא גם המחיצה בבית הכנסת
היא מדאורייתא.
- ד. חלק מרבנים אלה מבדילים בין הפרדה לבין מחיצה. לדבריהם התורה
אסרה על העירוב (דהיינו, על פי הפסוק מספר זכריה) ואילו חז"ל תיקנו גם
גוזזטרא/מחיצה/עזרת נשים.

ה. כמה מהם מוסיפים איסור נוסף מדאורייתא: "לא יראה בך ערוות דבר" (דברים כ"ג:ט"ו).

אולם טענות אלה אינן עולות בקנה אחד עם המקורות הנ"ל:

I. הגזוזטרא הוקמה כל שנה בחג הסוכות בתור "תיקון גדול" מחמת החשש מקלות ראש. כך פרשו רבותינו הראשונים וכך יוצא בעליל ממקורות ב'ה' הנ"ל. במשך שאר ימות השנה לא חששו מקלות ראש ולכן נשים וגברים הסתובבו בחפשיות בעזרת הנשים כפי שנוכיח בהמשך.

ב. הפרדה זאת בבית המקדש בחג הסוכות איננה מדאורייתא כי אם תקנת חכמים. יש שלש הוכחות לכך: הברייתא בתוספתא מוסרת ש"בית דין... עשו שלש גזוזטראות בעזרה", הברייתא בבבלי קובעת שכך "התקינו", והפסוק הנדרש לקוח מספר זכריה, לא מן התורה, (והשוה יוטר עמ' 152 ואהרונסון ב- CJ, עמ' 61). אם כן, כיצד יש לפרש את דברי רב הקובע שהחכמים בתקופת בית שני מצאו פסוק בזכריה ודרשו ממנו קל וחומר? אין ספק שזהו נסיון מאוחר של אמורא להצדיק דין של תנא וסוגיא זאת דומה לרוב הסוגיות מן הטיפוס הזה. בסוגיות אלה יש ברייתא, קושיא על הברייתא מפסוק, ותירוץ של אמורא ("קרא אשכחו ודרוש") המצדיק את הברייתא ע"י פסוק אחר (או אפילו ע"י אותו פסוק!).² בכל הסוגיות האלה אין מקור תנאי המקיים את דברי האמורא. הוי אומר, האמורא המציא את הדרשה כדי להגן על התנא.

גם הביטוי "מדבר תורה" בירושלמי אינו מוכיח שמדובר בדין מדאורייתא. הרי ראינו שבמקורות התנאים הגזוזטרא מתוארת כתקנת חכמים. יתר על כן, ביטוי זה מוקשה מכמה בחינות אחרות: זהו ביטוי יחידאי בירושלמי כי "מדבר תורה" בירושלמי בדרך כלל נאמר בניגוד למצוה "מדבריהן" בלי זיקה לפסוק מסויים (ראה מ. קוסובסקי, אוצר לשון תלמוד ירושלמי, כרך ב', עמ' 796). כמו כן, גם הביטוי "ממי למדו? מדבר תורה" יחידאי הוא (שם). ואכן, בעל פני משה הרגיש בזרות זאת ופירש "מהכתוב במקרא". פירוש זה מתאשר ממקורות אחרים בספרות חז"ל. לעתים "תורה" פירושה

"מקרא" כשהיא מתייחסת לפסוק מנביאים או כתובים (ראה מכילתא דרבי ישמעאל, מהד' הורוביץ - רבין, עמ' 118, 139, 212 ומקבילות; בראשית רבה צ"ב:ז', מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1145-1146; ובמדבר רבה י"ג: ב' ו-י"ח:כ"ב). אם כן, לכל היותר ניתן לומר שהאמוראים מצאו רמז מקראי להפרדת נשים וגברים בשמחת בית השואבה אולם התנאים ראו בה תקנת חכמים.

ג. אמנם לפי האגדה בית הכנסת נקרא "מקדש מעט" אולם כאן אנו עוסקים בעניין הלכתי. כלומר, אפילו אם נודה שבבית המקדש היתה מחיצה מדאורייתא (טענה שסתרנו לעיל) אין זה מלמד כלום על מעמדה ההלכתי של המחיצה בבית הכנסת. הרי יש מאות הבדלים בין בית הכנסת לבית המקדש הן מבחינת השימוש והן מבחינת המבנה. אם אנו רוצים לדעת על המחיצה/עזרת הנשים בבית הכנסת העתיק עלינו לבדוק את מקורות חז"ל ועדות ארכיאולוגיות על בית הכנסת העתיק ולא להקיש היקשים מבית המקדש לבית הכנסת. יתר על כן, הגוזזטרא המתוארת במסכת סוכה הוקמה בשביל חגיגה מיוחדת. אי אפשר להקיש מחגיגה המונית בבית המקדש לתפילה בצבור בבית הכנסת.

ד. אמנם, יש הבדל מסוים בין תיאור ההפרדה במקורות הנ"ל. מהתוספתא והבבלי היא נשמעת כמנהג העם ואילו לפי הירושלמי גם ההפרדה היא תקנת חכמים. מכל מקום, כפי שראינו גם ההפרדה וגם הגוזזטרא אינן נובעות מן התורה, אינן קשורות לבית הכנסת, ולא הונהגו בבית המקדש במשך שאר ימות השנה.

הפסוק "לא יראה בך ערות דבר" עוסק לפי פשוטו בבעל קרי ובצורך להתפנות מחוץ למחנה. בבבלי ברכות כ"ה ע"ב דרשו מפסוק זה שאסור לקרוא קריאת שמע כנגד ערוה "בעשית" או כנגד גוי ערום. אולם אין שום נסיון בתלמודים לקשר בין פסוק זה לבין ישיבה נפרדת/מחיצה (ראה אהרונסון ב- CJ, עמ' 64-63). הרבנים המודרניים שהשתמשו בפסוק זה יצרו כאן מדרש הלכה חדש מדעתם.³

ו. לבסוף, נוסף שאלה פשוטה: אם מדובר באיסור מדאורייתא או אפילו מדרבנן, למה לא שמענו על איסור זה בכל הספרות ההלכתית העוסקת בהלכות תפילה ובית הכנסת מימי התלמוד ועד המאה התשע עשרה? כל הפוסקים מימי הביניים שניבא להלן מזכירים את המחיצה אגב אורחא - אף אחד מהם אינו דורש מחיצה או עזרת נשים או אוסר ישיבה מעורבת. הוי אומר ש"איסור" זה נוצר ע"י הרבנים הנ"ל בעת החדשה.

אלא אם יש את נפשך לדעת על תולדות המחיצה עליך לבדוק את העניין בצורה הסטורית: האם היתה הפרדה בין המינים במעמדי תפילה ובמקומות תפילה בתקופת בבית ראשון ושני? האם היתה הפרדה או מחיצה בבית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד? בימי הביניים? רק לאחר בדיקה כזאת נוכל לקבוע אם הקהילות שביטלו את המחיצה נהגו כהוגן אם לאו.

III. לא היתה הפרדה בין המינים במעמדי תפילה ובמקומות תפילה בתקופת בית ראשון ובית שני

יש כמה רמזים לכך בתנ"ך ובספרים החיצוניים:

I. שמות ל"ח:ח' (והשוה שמ"א ב' כ"ב) "ויעש את הכיור נחושת ואת כנו נחושת במראות הצובאות אשר צבאו פתח אהל מועד". לפי הפירוש המקובל (ראה אונקלוס, אבן עזרא ועוד) "הצובאות" הן קבוצה של נשים אשר "באו יום יום אל פתח אהל מועד להתפלל ולשמוע דברי המצוות". אפשר לטעון

שהנשים באו למשכן בתור קבוצה נפרדת אבל מכל מקום אין התורה מזכירה שום נסיון להפריד ביניהן לבין הגברים.

ב. מצוות הקהל: דברים ל"א: י"ב "הקהל את העם האנשים והנשים והטף" ונחמיה ח': ב'-ג': "ויביא עזרא הכהן את התורה לפני הקהל מאיש ועד אשה ... ויקרא בו... נגד האנשים והנשים." לכאורה אפשר לטעון שהאנשים והנשים התאספו בנפרד בתור קבוצות מוגדרות. ולא היא עיון במקרא מלמד שביטוי כגון "אנשים נשים וטף" פירושו כל העם (בראשית י"ד: ט"ז; שמות ל"ה: כ"ב; דברים ב': ל"ד; שופטים ט': נ"א, ט"ז: כ"ז; ירמיהו מ': ז' ובעיקר עזרא י': א'). ביטויים אלה מלמדים על השקפתו החברתית של הכותב אבל אינם מלמדים על הפרדה פיזית כלשהיא. אם כן, נשים וגברים התאספו ביחד לשמוע את קריאת התורה בציבור. בנוסף על כך, מסתבר מהקטע בנחמיה שלא היתה מחיצה כי בפסוק ד' נאמר: "ויעמד עזרא הסופר על מגדל עץ אשר עשו לדבר". אם המתבר כבר טרח לספר על בניית המגדל יש להניח שלו היתה גם מחיצה הוא היה מדווח על הקמתה. הוי אומר שלא היתה קיימת מחיצה כלשהיא בשעת ה"הקהל".

ג. שמואל א' א': ט' ואילך: חנה מתפללת ליד ההיכל או בתוך ההיכל בשילה. עלי

הכהן אינו מוחה על כך אלא רק מתפלא שחנה מתפללת בלחש ובניגוד לנוהג

באותה תקופה. כמובן, אין כאן תפילה בציבור אבל יש כאן ראייה שאשה יכלה

להתקרב אל ההיכל או להיכנס לתוכו בימי קדם.

ד. מלאכי ב' י"א-י"ג: "וזאת שנית תעשו, כסות דמעה את מזבח ה'". לפי הפירוש המקובל (ראה רש"י ורד"ק), הנביא מוכיח את הכהנים על לקחם נשים נכריות ונשיהם העבריות שופכות דמעות על המזבח. משתמש מכאן שהנשים יכלו לגשת אל המזבח בלי הגבלות.

ה. יהודית ד': י"א-י"ב (מהד' גרינץ, עמ' 106): "וכל איש ישראל ואשה ונער היושבים בירושלים נפלו לפני ההיכל ויתנו אפר על ראשיהם ויטו את שקיהם

לפני ה'... ויזעקו לאלהי ישראל יחדו בחזקה...". ספר יהודית נכתב כנראה במאה הרביעית לפנה"ס ויש כאן עדות מפורשת על תפילה מעורבת בתוך בית המקדש.

IV. ב"עזרת הנשים" בבית המקדש בסוף תקופת בית שני לא היתה הפרדה בין המינים במשך השנה

הרבה טעו לחשוב ש"עזרת הנשים" בבית המקדש היתה מיועדת לנשים בלבד.⁴ אולם ברור מאוד מדברי התנאים ומדברי יוסף בן מתתיהו שנשים וגברים היו נוכחים בעזרת הנשים במשך כל ימות השנה:⁵

I. היו ארבע לשכות בפירותיה של עזרת הנשים - עצים, נזירים, מצורעים, יין ושמן (מדות ב': ה'). לשכות אלה היו מיועדות בעיקר לגברים ואין ספק שהגברים עברו דרך עזרת הנשים כדי להגיע אליהן.

ב. היו לשכות במקדש תחת עזרת ישראל הפתוחות לעזרת הנשים ששם הלויים נתנו כנורות, נבלים, מצלתיים, וכל כלי שיר (מדות ב': ו').

ג. לדעת רב חסדא עזרא הסופר הנ"ל קרא ב"הקהל" בעזרת הנשים והגמרא לומדת

מכך שגם המלך קרא בתורה ב"הקהל" בעזרת הנשים (סוטה מ' ע"ב-מ"א ע"א

ומקבילות). כאמור גם הנשים היו חייבות במצוה זאת ויש להניח שהן נכחו

בהקהל בעזרת הנשים בסוף תקופת בית שני כשם שנכחו בהקהל בימי עזרא

ונחמיה.

ד. לדעת הבבלי, הכהן קרא בתורה ביוה"כ לכל הקהל בעזרת הנשים (יומא ס"ט ע"א-ע"ב).

לפי המשנה בסנהדרין (י"א: ב'), היו שלשה בתי דין בבית המקדש, אחד בפתח הר הבית, אחד בפתח העזרה, ואחד בלשכת הגזית. לפי הפירוש המקובל בית הדין השני היה בעזרת הנשים סמוך לכניסה לעזרת ישראל והשלישי היה "חציה בקודש וחציה בחול".

ו. לדעת התנא ר' אליעזר בן יעקב (תוספתא פסחים ד' י"ב, מהד' ליברמן עמ' 164 והוא חולק בזה על המשנה שם ה' י') כשה"כת השלישית" חיכתה להקריב קרבן פסח בערב פסח "היא הלכה וישבה לה בעזרת נשים".

ז. בברייתא אחת (חגיגה ט"ז ע"ב ומקבילות) נאמר: "אמר רבי יוסי סח לי אבא.

אלעזר: פעם אחת היה לנו עגל של זבחי שלמים והביאנוהו לעזרת נשים וסמכו

עליו נשים...". מכאן אתה למד על הימצאותן של נשים בעזרת השנים ושהגברים יכלו להתערב איתן שם בלי כל חשש.

ח. בשני מקומות מוסר יוספוס פלביוס שבעזרת הנשים "באו כל היהודים הגברים

והנשים הטהורים מכל טומאת הגוף" (נגד אפיון ב': ח', מהד' שמחתי עמ'

ס"ג והשוה קדמוניות ט"ו, י"א, ה' סעיף 419-418, מהד' שליט, כרך ג', עמ' 201).

מכל המקורות הנ"ל אנו למדים שגברים נכחו בעזרת הנשים לעתים קרובות במשך השנה ונראה בעליל ממקורות ג', ז', ח' שאף נשים נהגו לבקר בעזרת הנשים בהזדמנויות שונות. ובכל זאת רק שמענו על הפרדה ביניהם בשמחת בית השואבה מחמת החשש של קלות ראש. כאמור, אין כל זה מוכיח כלום לגבי בית הכנסת העתיק, אבל הוא בא לסתור את הדעה שניתן להקיש לביהכ"נ מהפרדה שהיתה קיימת כביכול בבית המקדש.

V. אין שום מקור ספרותי או הוכחה ארכיאולוגית לקיומה של עזרת נשים בבית הכנסת העתיק

I. בקדמוניות היהודים (ט"ז, ו', ב', סעיף 164, מהד' שליט, כרך ג', עמ' 219) יוספוס מספר שהקיסר אוקטביוס (31 לפנה"ס - 14 לאחה"ס) כתב בכתב זכויות ליהודי אסיה הקטנה ואפריקה הצפונית כדלהלן: "...ואם ייתפש איש בגניבת ספרי-הקודש שלהם או כספי ההקדש מן ה'סבטיון' או מן ה'אנדרון' יהא דינו כגונב הקדשות ונכסיו יוחרמו לאוצר הרומאים". התיבה "אנדרון" בעייתית הן מבחינת הנוסח והן מבחינת הפירוש. בין השאר היו חוקרים שסברו שאנדרון פירושו "אולמות הגברים" (ראה מ"מ אצל רוזנטל עמ' 654-655 והערה 7) ומכאן ראייה לקיומה של עזרת נשים. אולם פירוש זה כבר אינו מקובל היום. שליט מתרגם "מבית הכנסת או מבית הוועד" וש. כהן מתרגם "אולם לסעודות" (ראה כהן למ"מ והסבר והשוה ברוטן, עמ' 260, הערה 160). אם כן, מקור זה אינו קשור לענייננו כלל וכלל.

II. בקדמוניות היהודים (י"ד, י', כ"ד, סעיף 259-261, מהד' שליט, כרך ג', עמ' 140) יוספוס מצטט החלטה של אנשי סארדיס שבאסיה הקטנה מסוף המאה הראשונה לפנה"ס: "המועצה והעם החליטו... [שהיהודים יורשו] להתכנס ולהתקין חיי הציבור שלהם לפי המנהגים הנהוגים (אצלם)...ושיינתן להם גם מקום שבו יתכנסו עם נשיהם וטפם ויערכו את התפילות המקובלות עליהם מאבותיהם ויקריבו קרבנות לאלוהים...". לכל הפחות מקור זה מלמד שנשים אכן השתתפו בתפילות וב"קרבנות" בבית הכנסת בסארדיס. ושמה מכאן ראייה שלא היתה קיימת שום הפרדה בין גברים נשים וטף בשעת התפילות.

III. בספרו "על חיי העיון" מספר פילון על כת יהודית בשם התיראפויטים שהתקיימה במצרים בסוף תקופת בית שני. הם עזבו את משפחותיהם, התבודדו במדבר, והתכנסו בשבת לשמוע דרשה מפי מנהיגם ולהשתתף בסעודה משותפת. בסעיף 32-33 (מהד' דניאל-נטף, כתבים, כרך ראשון,

ירושלים, תשמ"ו, עמ' 189-190) הוא מוסר שאולם האספות היה "מורכב משתי עזרות, אחת מיועדת לגברים ואחת לנשים... הקיר שבין שתי העזרות, חלקו התחתון בנוי עד לגובה של שלוש או ארבע אמות בדומה למעקה, ואילו חלקו העליון עד לתקרה נשאר פתוח. שתי מטרות לכך: לשמור על הצניעות היאה לטבע הנשי, ולמען תקלוטנה אוזניהן את הדברים על נקלה בשבתן בטווח שמיעה ובאין מחסום לקול המרצה". היו כאלה שראו בכך הוכחה לקיומה של מחיצה בבית הכנסת בתקופת העתיקה. אולם מקור זה אינו יכול ללמד כלום על מבנה ביהכ"נ העתיק. ראשית כל מדובר בכת נזירית שהיתה שונה לחלוטין מן היהדות הרבנית. יתר על כן, פילון מוסר בהמשך (סעיף 69, עמ' 197-198) שבאותה כת הנשים והגברים גם א ל ו לחוד (אבל בלי מחיצה) וקשה איפוא להקיש מהם ליהודים רבניים. לבסוף, בכמה מקומות פילון מתאר את שמירת השבת בביהכ"נ בפרוטרוט (ראה רוזנטל, עמ' 654, הערה 5) ובכל המקומות האלה הוא אינו מזכיר מחיצה כלל וכלל.

I V בארבעה מקומות בספרות התלמודית (ירושלמי סוכה ה': א', דף נ"ה ע"ב; איכה רבה, דפ' וילנא א': מ"ה, דף י"ז ע"ג = מהד' בובר עמ' מ"ב ושוב בפרשה ד': כ"ב, דף כ"ט ע"ד = מהד' בובר, עמ' 152; פתיחתא דאסתר רבה, דפ' וילנא, דף א' ע"ב - ע"ג) מסופר על הריגת יהודי אלכסנדריה על ידי טריינוס הרשע בימי המרד נגדו בשנת 117 לספירה. בירושלמי יש קטע ארוך על ביהכ"נ הגדול באלכסנדריה ולבסוף כתוב "ומי החריבה? טרוגיניוס הרשע". כעבור עשר שורות יש סיפור ארוך על בואו של טריינוס לאלכסנדריה והדו-שיח שהוא ניהל עם היהודים. לאחר הריגת הגברים "אמר לנשיהן: נשמעות אתם ללגיונותי [לשכב איתם] ואין אני הורג אתכם! אמרין ליה: מה דעבדת בארעיא עביד בעיליאי [=מה שעשית בתחתונים עשה בעליונים] ועירב דמן בדמן והלך הדם בים עד קיפרוס". פרשני הירושלמי כגון בעל פני משה ובעל יפה מראה התקשו לפרש את המשפט המודגש. לפני מאה שנה הציע מאיר איש שלום (ראה רשימת הספרות, והשוה סוקניק בספרו האנגלי) שהדו-שיח והטבח ארעו באותו ביכ"נ גדול באלכסנדריה. שם טריינוס מצא את הגברים לומדים, התווכח איתם, הרג

אותם, ואז פנה לנשים שישבו למעלה בעזרת הנשים והן ענו: מה שעשית לתחתונים עשה גם לעליונים והוא הרגן. ברם פרופ' ספראי (וגם ברוטן, עמ' 132-133) מפקפק בפירוש זה כי איכה רבה דפ' וילנא גורס ההפך בשני המקומות: "עביד בארעאי מה דעבדת בעילאי". בנוסף על כך, יש גירסא דומה בנוסח אחד של הירושלמי (בספר מאור עיניים פרק י"ב, מהד' קאססעל, עמ' 181). אם זאת הגירסא הנכונה, יתכן שמדובר בחומה. לאחר שטריינוס הרג את הגברים על החומה הוא הרג את הנשים שלמטה. אם כן, סיפור זה אינו מלמד כלום על עזרת נשים בבית הכנסת העתיק.

ה. בקידושין פ"א ע"א יש סוגיא העוסקת בדיני ייחוד (כלומר, שאסור לגבר להתייחד עם אשה בחדר אחד). בין השאר נאמר: "אביי דייר גולפי, רבא דייר קנה" [=אביי היה מעמיד קנקנים של חרס מסביב, רבא היה מעמיד קנים מסביב]. הרבה טענו שמכאן ראייה למחיצה בבית הכנסת אולם אין הדבר מוכח כלל וכלל. ראשית כל, בית הכנסת אינו נזכר באותה סוגיא ואפילו רש"י אינו בטוח במה מדובר. הוא מפרש: "מקום קבוצת אנשים ונשים או לדרשה או לחופה". יתירה מזאת, אם היה מדובר בבית כנסת, מקור זה היה מוכיח שעזרת נשים/מחיצה לא היו קיימות בתקופת התלמוד ולכן אביי ורבא נאלצו להקים מחיצות ארעיות (השוה ברוטן, עמ' 134-135). לבסוף, הגמרא מספרת על מעשי יחידים ולא על הלכה לרבים והפוסקים אינם מביאים את המעשים האלה להלכה.

ו. יוחנן כריסוסטומוס, אחד מאבות הכנסיה, היה דרשן נוצרי חשוב באנטיוכיה שבסוריה. בנאום הראשון שלו נגד היהודים (א', ב', ז') שחובר בשנת 386 לספירה הוא משמיץ את בית הכנסת כמקום תועבה שבו מתכנסים "גונייקון סורפטון" דהיינו "גברים ונשים מעורבים" (ספראי, עמ' 337). לכאורה זאת הוכחה ניצחת לישיבה מעורבת במאה הרביעית. ברם, קשה להסתמך על מקור זה משתי סיבות. ראשית כל, זהו פולמוס נגד היהודים ויש בו הרבה דברי שקר והבאי. יתירה מזאת, תרגומו של ספראי כנראה אינו מדויק. מיקס ווילקן מתרגמים: "אבל הם אוספים אספסוף - גברים נשיים וזונות" והרקניס מתרגם: "אבל יהודים אלה אוספים מקהלות של גברים נשיים וערימת אשפה גדולה של זונות" וכן מוכח מן המילונים

ליוונית. אם כן, מקור זה אינו מלמד כלום על מבנה בית הכנסת בעת העתיקה.

ז. תוספתא מגילה (ב' י"ב ואילך ו-ג' כ"א ואילך) ומסכת סופרים עוסקים במבנהו

ובחלקיו של בית הכנסת והם אינם מזכירים מחיצה או עזרת נשים.

ח. הרבה חכמים טענו שהמחיצה נעדרת מן המקורות משום שהנשים בתקופת התלמוד פשוט לא באו לבית הכנסת. אולם טענה זאת נטולת כל יסוד. לעף, בלאו, אפשטיין, בראנד, לוי, ספראי, וברוטן כבר הוכיחו באמצעות שנים עשר מקורות תלמודיים וארבעה מקורות חיצוניים שהנשים ביקרו בבית הכנסת בתדירות. והרי שתי דוגמאות מהתלמוד הבבלי, אחת בהלכה ואחת באגדה. ברייתא בע"ז ל"ח ע"א-ע"ב פוסקת שגויה יכולה להגיס קדירתה של יהודיה "עד שתבוא מבית המרחץ או מבית הכנסת ואינה חוששת". ומסופר בסוטה כ"ב ע"א שאלמנה אחת היתה מתפללת בבית מדרשו של רבי יוחנן "כל יומא". (למקור חיצוני ראה לעיל, סעיף ב').

ט. בתחילת המאה הזאת נתגלו כמה שרידים של בתי כנסת עתיקים בארץ ישראל.

בחלק מהמקרים סברו הארכיאולוגים שגילו שרידים של יציעים והחוקים קבעו

בלי היסוס שהיציעים "בוודאי" שימשו בתור עזרת נשים (ראה קרויס, קוהל-ווצינגר, סוקניק, וגודנוף). אולם אין רגלים לקביעה זאת. עד היום נתגלו בארץ ישראל, בגולן ובעבר הירדן יותר ממאה בתי כנסת מתקופת התלמוד וכעשרה בתי כנסת נוספים נתגלו בתפוצות. לאחרונה בדקה ברוטן את כל הממצאים האלה מחדש וגילתה שבארץ ישראל יש ראיות סבירות ליציע בחמישה בתי כנסת בלבד (עמ' 123-104) בתפוצות אין ראיות ליציע בכלל (עמ' 130-123)! לא זו אף זו: אין שום ראיה ארכיאולוגית שהיציעים הספורים שנתקלו שימשו בתור עזרת נשים. ואמנם, אנו יודעים מספרות חז"ל שיציעים בבתי כנסת מילאו תפקידים שונים (ראה ירושלמי ברכות פרק ב', משנה ט', ה' ע"ד = ירושלמי שבת פרק א', משנה א', ג' ע"א

ובמיוחד בבלי חולין צ"ב ע"א). כתוצאה מספקות כאלה נמנעים הארכיאולוגים בזמן האחרון מלפסוק בוודאות שמדובר בעזרת נשים (ראה לוי, בעמודים הרשומים).

י. לבסוף יש הוכחה ארכיאולוגית חשובה מן השתיקה שלא היו עזרות נשים בבתי הכנסת הנ"ל. בכתובות השונות שנתגלו בבתי כנסת אלה, יש כתובות לכבודם של אלה שתרמו עמוד, שורת עמודים (סטואה), מדרגות, משקוף (שקופה), אכסניה, חדרים, מתקני מים, נברשת, ארון(!), פסיפסים, ושערים - אולם אין אף כתובת אחת המזכירה עזרת נשים (ראה יוסף נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים, תשל"ח ולאחריה רוט-גרסון, הכתובות היווניות מבתי הכנסת בארץ ישראל, ירושלים, תשמ"ז). מכאן אתה למד שלא היתה עזרת נשים באותה תקופה.

סיכומו של דבר, נשים נהגו לבקר בבית הכנסת העתיק בתדירות ואין אף הוכחה ארכיאולוגית או ספרותית לקיומן של מחיצה או של עזרת נשים באותה תקופה.

VI. עדויות למחיצה או לעזרת נשים בימי הביניים

כאמור לעיל, אין שום מקור הלכתי לפני המאה הי"ט שדורש מחיצה או עזרת נשים במפורש. אולם, יש הרבה מקורות מימי הביניים המעידים בעקיפין על קיומן. המקור הקדום ביותר הוא סדר אליהו רבה (ריש פרשה ט', מהד' איש שלום, עמ' 46 ומשם בספר ראבי"ה, חלק א', סימן ע"ז, עמ' 53 ובילקוט שמעוני לדברים, רמז תתקל"ד, עמ' 646) האומר: "ולמדו ממנו [=מחזקיה המלך] חכמים ארבעה דברים... לא יעמוד אדם בין הנשים ויתפלל מפני דעת הנשים". מדרש זה נתחבר כנראה בסוף תקופת הגאונים⁶ והוא אינו מזכיר מחיצה במפורש אבל תפיסה כזאת היתה יכולה להוביל להקמת מחיצה. עזרת הנשים נזכרת לראשונה בכמה קטעי גניזה מפוסטאט שבמצרים במאה הי"א (ראה חיבוריו של גויטיין) ומאז המחיצה ו"בית הכנסת של הנשים" נזכרים בספרד ובמיוחד באשכנז.⁷

VII. האם מותר לבטל את המחיצה/עזרת הנשים?

הוכחנו עד כאן שדברים אלה אינם מצוות דאורייתא או דרבנן אלא מנהגים עתיקים שצמחו כנראה בתקופת הגאונים. עכשיו ניתן לשאול, האם מותר לבטל מנהג עתיק כזה? או שמא מנהג עתיק המקובל בקרב כלל ישראל אינו ניתן לשינוי? כמה מהרבנים האורתודוקסיים שטיפלו בנושא הבינו שמדובר במנהג עתיק ובכל זאת אסרו שינוי כלשהו במנהג.

I. הם הצביעו על מקורות כגון פסחים נ' ע"ב; ירושלמי פסחים ד': א', ל' ע"ב = בראשית רבה פרשה צ"ד: ד' (בדפוסים בלבד!) ומקבילות; וביצה ד' ע"ב. מקורות אלה מדגישים שאי אפשר לשנות מנהג אבות והם מסתמכים על פסוקים כגון "שמע בני מוסר אביך ואל תטש תורת אמך" (משלי א': ח'). (לעוד דרשות מן הסוג הזה ראה מנחם אלון, המשפט העברי, ירושלים, תשל"ח², עמ' 724-725).

ב. הם גם הצביעו על הרמב"ם, הל' ממרים א': א'-ב' שחייבים לשמוע לבית הדין הגדול בירושלים שנאמר "לא תסור מכל הדבר אשר יגידו לך" (דברים י"ז: י"א) והוא ממשיך: "ואחד דברים שעשאוּם סייג לתורה ולפי מה שהשעה צריכה והן הגזרות והתקנות והמנהגות, מצוות עשה לשמוע להן והעובר עובר על לא תעשה".

אולם אפשר לדחות את שתי הטענות האלה:

1. למרות הדרשות הנ"ל אלפי מנהגים עתיקים בוטלו במשך הדורות, הן ע"י העם והן ע"י הפוסקים (למספר דוגמאות ראה אלון הנ"ל, עמ' 764-760 ואכמ"ל). כדי למנוע שינוי במנהג אין זה מספיק להזכיר את הדרשות האלה.

2. הרמב"ן כבר השיג על דברי הרמב"ם (ראה להם משנה שם) ובכל אופן הרמב"ם רק עוסק במנהגים של בית הדין הגדול בירושלים וכבר הוכחנו שכאן לא מדובר במנהג שכזה.

הרבה מתומכי המחיצה מזלזלים ברבנים המתחשבים בתנאים הסוציולוגיים

של ימינו. ברם אמיתו של דבר הפוסקים (וביניהם אותם רבנים אורתודוקסיים עצמם כפי שנראה בהמשך!) תמיד התחשבו בתנאי המקום והזמן. פעמים אין ספור בתולדות עם ישראל הלכות, וקל וחומר מנהגים, בוטלו מפני שהטעם המקורי למנהג נעלם מחמת שינויים חברתיים.⁸ אין ספק שלפנינו מקרה כזה. כלומר, בחברה ימי-ביניימית כשהפרידו בין נשים וגברים בכל תחומי החיים היה צורך במחיצה או בעזרת נשים "לצניעותא בעלמא" (המרדכי המובא בהערה 7). אולם "האידנא" [= עכשיו] בימינו כשאנו חיים בחברה מעורבת לגמרי המחיצה לא מוסיפה כלום לבית הכנסת כי אנשים מורגלים לשבת יחד עם נשים בכל עת וכל מקום. אדרבה, בימינו ישיבה נפרדת גורעת כי היא מנתקת את ביהכ"נ מן המציאות ומן החיים (ראה אהרונסון ב-CJ עמ' 59 ואדלר ב-CJ 2 עמ' 36-37) ומפרידה בין משפחות וכתוצאה מכך נמנעות נשים רבות מלבוא לבית הכנסת. כמוכן, אין זאת אומרת שיש חובה לבטל את המחיצה. הכל תלוי בציבור המתפלל באותו בית כנסת ואין ספק שבשכונות ובערים מסויימות ההפרדה בבית הכנסת מתאימה להפרדה בכל תחומי החיים. אולם ברוב הקהילות היהודיות בעולם היום ההפרדה והמחיצה אינן מתאימות למציאות ואינן מוסיפות מאומה לעבודת ה'.

יש להדגיש ששני המושגים הנ"ל - האידנא" ו"רגילות" - אינם חדשים. הם מופיעים אצל פוסקים רבים במשך הדורות והיוו בסיס לשינויים מרחיקי לכת בהלכה. "האידנא" מופיע בהרבה סוגיות בגמרא כהסבר לשינויים בהלכה (ברכות כ"ב ע"א = חולין קל"ו ע"ב; שבת צ"ה ע"א; תענית י"ז ע"א; מגילה כ"א ע"ב ל"א ע"א; כתובות ג' סוף ע"א; קדושין ע"א ראש ע"ב; ב"מ מ"ב ע"א - שלש פעמים; ע"ז ס"ט סוף ע"ב) ואף בעלי התוספות הרבו להשתמש במושג הלכתי זה (למשל תוספות לקדושין ל' ע"א ד"ה לא צריכא).⁹ אפילו הרמ"א שכתב במקום אחד (שו"ע או"ח תר"צ: י"ז בהגה) "ואין לבטל שום מנהג או ללעוג עליו כי לא לחנם הוקבעו" כתב במקום אחר: "מיהו אם נשתנה העניין מאשר היה בזמן הראשונים רשאי לשנות המנהג לפי הזמן" (שו"ת הרמ"א סימן כ"א ומשם בשו"ע הנ"ל בבאר היטב ס"ק ט"ו).

בהקשר שלנו המושג "האידנא" משתקף בתשובת הרב י.י. ויינברג בעניין המחיצה. הוא דן בין השאר במחלוקת בין הרב משה פיינשטיין ורבני הונגריה בדבר גובה המחיצה - הראשון פסק י"ח טפחים ואילו האחרונים פסקו "מעל הראשים". האחרונים אף פסקו שאם אין מחיצה כזאת "אסור לנשים לבוא ולהתפלל ומוטב שישארו בבתיהם". הרב ויינברג מגיב: "וודאי שכוונתם לטובה לשמור על הצניעות כפי שהיתה נהוגה בדורות הקודמים אבל בזמננו נשתנה המצב ונשתנו הטבעים והנשים אם תשארנה בבית ולא תבואנה לביהכ"נ תשתכח מהם תורת היהדות לגמרי ובוודאי אסור להדיחן ולהרחיקן בגלל חומרא יתירה שאין לה יסוד מוצק בש"ס ובפוסקים". עד כאן דבריו. ברם לפי כל האמור לעיל אנו רשאים להקשרות נגדו מה שהוא היקשה נגד רבני הונגריה: א) "בזמננו נשתנה המצב ונשתנו הטבעים". בחברה המודרנית המחיצה/עזרת הנשים כבר אינן נחוצות ואינן מוסיפות כלום לתפילה היהודית. ב) המחיצה ועזרת הנשים מרחיקות את הנשים מבית הכנסת "ובוודאי שאסור להדיחן ולהרחיקן". ג) אין חובה לנהוג כך בגלל "חומרא יתירה שאין לה יסוד מוצק בש"ס ובפוסקים".

גם הרעיון ש"רגילות" מונעת הרהור עבירה איננו חדש. הוא הוצע ע"י פוסקים שונים במשך הדורות בהקשרים הדומים להקשר שלנו. הראב"ה (אשכנז, נפטר 1220) העלה את העניין כשעסק בנושא של "קול באשה ערוה" (ברכות כ"ד ע"א).

הוא כותב (חלק א', סימן ע"ו, עמ' 52): "וכל הדברים [שהזכרנו למעלה] לערוה [+טפח, שוק, שער, וקול באשה ערוה] דוקא בדבר שאין רגילות להגלות, אבל בתולה הרגילה בגילוי שער לא חיישינן דליכא הרהור, וכן בקולה [לרגיל בו]." כלומר, הרהור עבירה נובע מחוסר רגילות. מי שרגיל לראות בתולה בגילוי ראש או לשמוע קולה לא יושפע לרעה מדברים אלה.

רעיון זה פותח ביתר שאת על ידי ר' מרדכי יפה, "בעל הלבושים" (פולין, המאה ה"ט"ז) בקשר לנושא הדומה מאוד לנושא שלנו. לפי ספר חסידים (מהד' ויסטניצקי, סימן תתשע"ו = מהד' מרגילות, סימן שצ"ג ושוב בסימן תתש"כ) אם "נשים יושבות בין האנשים [בחתונה] שהרהורים שם לא יתכן לברך שהשמחה במעונו" [=קטע שמוסיפים לזימון בסעודת נישואין]. ואמנם, דעה זאת נתקבלה כהלכה אצל פוסקים מסויימים (ראה למשל הבי"ח על טור אבן העזר סוף סימן ס"ב, סוף ד"ה וי"א). בעל הלבוש (במדור ה"מנהגים" בסוף אורח חיים, אות ל"ו) מביא את דברי ספר חסידים הנ"ל וכותב: "ואין נזהרין עכשיו בזה ואיפשר דמשום דעכשיו מורגלות הנשים הרבה בין האנשים ואין כאן הרהורי עבירה כל כך דדמיין עלן כקאקי חיוורא [=כאוויזים לבנים] (ברכות כ' ע"א - שם מסופר על רב גידל שנהג לשבת על פתח המקוה!) מתוך רוב הרגלן בינינו וכיון דדשו דשו [=כיוון שרגילות רגילות]. ואם בימי הלבוש הנשים היו מורגלות לשבת בין הגברים, בימינו לא כל שכן! לכן המנהג הנפוץ היום לשבת בבית הכנסת במעורב מוצדק כי בימינו הנשים דמיין עלן כקאקי חיוורי" ואין כאן הרהורי עבירה כלל וכלל.

לבסוף, יש לציין שאפילו אחד מהתומכים הנלהבים ביותר של המחיצה השתמש בטענה של "רגילות" כשרצה לבטל את האיסור של "ששער באשה ערוה" (ברכות כ"ד ע"א). הוא נאלץ לעשות כך כדי להצדיק מחיצה של י"ח טפחים בלבד. והרי דברי ר' משה פיינשטיין כפי שהם מובאים בשרידי אש הנ"ל: "ומה שהנשים הולכות פרועות ראש - כבר כתב בספר אגרות משה שיש לסמוך על הרי"ף והרמב"ם שאין השער ערוה לעניין ק"ש ותפילה, ומכל שכן בזמננו שרובא דרובא הולכות פרועות ראש וכבר הורגלו בזה ואין השערות בגדר מקומות שדרכן לכסותן". כמובן לשיטתו "רגילות" אינה יכולה לבטל את המחיצה כי היא "איסור מדאורייתא". ברם לשיטתנו הדברים פשוטים. אם רגילות יכולה לבטל "שער

באשה ערוה" שהוא איסור מדרבנן הנזכר במפורש בתלמוד, קל וחומר שהיא יכולה לבטול את המחיצה שהיא מנהג שלא נזכר בשום מקור תלמודי.

בסיכום, ניתן לומר שלפנינו דוגמא נוספת של "האינסטינקט הריטואלי של היהודי הפשוט" (ראה יעקב כץ, גוי של שבת, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 176-175). העם ידע בצורה אינסטינקטיבית מה עיקר ומה טפל והיה מוכן לוותר על הטפל כדי להגן על העיקר. היהודי הפשוט בארה"ב הבין שמדובר במנהג עתיק שאבד עליו הכלח ושאינו עולה בקנה אחד עם החיים המודרניים. הוא לא רצה שביהכ"נ ייחשב למקום מיושן ומאובן המנותק מהחיים ומן המציאות המודרנית. הוא הרגיש שיש מספיק ניכור ובדידות בקרב משפחות בחברה המודרנית ושבת הכנסת צריך להיות מקום של איחוד המשפחה, לא של הפרדתה. לכן בצורה אינסטינקטיבית הם ביטלו קודם את המחיצה ואחר כך את עזרת הנשים. עתה הוכחנו, לאחר מעשה, שהם נהגו על פי ההלכה (והשוה לדברי כץ הנ"ל).

דוד גולינקין

בהסכמת כל חברי הוועד

הערות

1. בתשובה זאת "עזרת נשים" פירושה לרוב אזור מיוחד בבית הכנסת לשיבת הנשים אלא אם מדובר בניתוח של מקור תלמודי העוסק ב"עזרת הנשים" בבית המקדש. אולם נוכיח להלן שאותו אזור היו מיועד לנשים וגברים כאחד. כדאי להוסיף שבכל המקורות מימי הביניים שנביא להלן בהערה 7 אזור הנשים אינו מכונה "עזרת הנשים" כי אם "בית הכנסת של הנשים". אין ספק שהביטוי המודרני לאזור הנשים בביהכ"נ נוצר בעקבות הביטוי העתיק לאחת מהעזרות בבית המקדש. אולם אין זאת אומרת שקיים קשר ביניהם.
2. והרי רשימת הסוגיות והאמוראים המתרצים "קרא אשכח ודרוש": חגיגה ט"ו ע"ב (ריש לקיש); גיטין מ"ח ע"א = בבא בתרא ע"ב ע"ב = ערכין י"ד ע"ב = ערכין כ"ז ע"א (רב נחמן בר יצחק); זבחים ס"ב ע"א (רב יוסף - ומעניין שגם שם מקשים נגד הברייתא עם הפסוק "הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל"!) ; זבחים ס"ט ע"ב (ר' יוסי ב"ר אבין וגם סתם התלמוד הנגרר אחר ר' יוסי ב"ר אבין). מאידך, בסוגיא אחת (בבא בתרא צ' ע"א = מנחות ע"ז ע"א) רב חסדא אומר "קרא אשכח ודרש" כדי להסביר הלכה של שמואל ובסוגיא אחרת (עבודה זרה נ"ב ע"ב) רב פפא משתמש באותו ביטוי כדי לדחות "לימא מסייע ליה". בכל אופן, סוגייתנו דומה מאוד לשאר הסוגיות שנימנו לעיל.
3. ולפי הרמב"ם אסור לעשות כך – ראה יוטר עמ' 151. ושמה הם הגיעו לפסוק זה מילקוט שמעוני רמז תתקל"ד, עמ' 646. שם יש קטע משבת ק"נ ע"א המסתתים בפסוק הנידון ומיד לאחר מכן יש קטע מסדר אליהו רבה שנביא להלן האוסר לגבר להתפלל בקרב נשים. אולי רבנים אלה דרשו סמיכות פרשיות אבל ברור ממסכת שבת ומסדר אליהו שמדובר בשני עניינים נפרדים לחלוטין.
4. ספראי מציע (עמ' 332, וברוטן, עמ' 130 מסכימה) שהשם נובע מכך שנשים בדרך כלל לא נכנסו ל"מחנה שכינה" שבאזור המזבח למרות שמצד הדין

הדבר היה מותר. להסבר אחר ראה ביכלר, עמ' 698 ואילך. מכל מקום יש מקורות סותרים בדבר. יוספוס אומר בארבעה מקומות (מלחמות ה' ה' ב', מהד' שמחוני, עמ' רצ"א; שם ה' ה' ו', עמ' רצ"ד; וקדמוניות ונגד אפיון שיובאו להלן בפנים) שנשים לא יכלו להיכנס ל"מחנה שכינה" וכך משתמע גם ממקור תנאי אחד (ברייתא בחגיגה ט"ז ע"ב ומקבילות). מאידך, יש מקור תנאי אחד שנתפרש בשני הכיוונים (ברייתא בקידושין נ"ב ע"ב ורש"י ותוספות שם). לבסוף, יש הרבה מקורות תנאיים המלמדים שנשים אמנם נכנסו ל"מחנה שכינה" - ראה תוספתא ערכין ב' א', מהד' צוקרמנדל עמ' 544; ביכורים א' ה', ג' ו'; קידושין א' ח' ובבלי שם ל"ו ע"ב (= סוטה ג' א' ונוזר ו' ט'); זבחים ג' א'; וכלים א' ח' - ט'. לדיון ראה ספראי עמ' 331-332 וביכלר עמ' 697-706.

5. וכך סבור שמואל ספראי, העליה לרגל בימי בית שני, ירושלים, תשמ"ה עמ' 88 ואילך.²

6. מספר ההשערות לגבי זמנו ומקומו של סדר אליהו זהה למספר החוקרים שטיפלו בנושא - ראה סיכומים טובים באנציקלופדיה העברית ערך "תנא דבי אליהו" = *Encyclopaedia Judaica*, Vol.15, pp 803 באותו ערך ואצל William Braude and Israel Kapstein, *Tana debe Eliyyahu*, Phila., 1981, pp 3-12. אני מסכים עם אלה המאחרים אותו לסוף תקופת הגאונים.

7. בספרד: שו"ת הרשב"א, חלק ב', סימן קפ"ב וחלק ו' סימן ז'. באשכנז: המרדכי לשבת פרק בג', סימן שיי"א (ומשם בטור רמ"א וט"ז באו"ח, סימן שט"ו) ובמנהגי מהרי"ל, דפוס ירושלים, תשל"ח, דף ל' ע"א בשם האבי"ה (אבל הראבי"ה, חלק א', סימן רס"ו, עמ' 342 אינו מזכיר מחיצה בין גברים לנשים); הגהות מיימוניות, סוף הלכות שביתת עשור, ד"ה כל נדרי (ומשם במנהגים של ר' אייזיק טירנא ליו"כ הגהה קנ"ח, ובבית יוסף לאו"ח, סימן תרי"ט); תוספות לר"ה כ"ז ע"ב ד"ה ושמע; האגודה לקידושין ע"ד ע"א דפוס קראא דף ק"ו ע"ב-ע"ג = מהד' בריזל, כרך ז', עמ' רמ"ה, סעיף ס"ד; מנהגי מהרי"ל הנ"ל, הלכות ר"ה, דף ל"ט ע"ב; שו"ת מהרי"ל, סימן נ"ג; ר' ישראל איסרליין, תרומת הדשן, חלק א', סימן שני"ג; *The Memoirs of Gluckel of*

לעדות החומרית מבתי הכנסת *Hameln*, New York, 1932, pp. 49, 271 ff
באירופה ראה קרינסקי, עמ' 28-31, 112-113 אולם דבריה על המקורות
התלמודיים מבוססים על ליטוין וטעונים תיקון.

8. להרבה דוגמאות ראה Louis Jacobs, *A Tree of Life*, Oxford, 1984 Chapters 9-
10.

9. בנוסף על "האידנא", הפוסקים מרבים להשתמש בביטויים כגון "עכשיו",
בדורות הללו", "השתא", ו"נשתנו הטבעים" כדי להצדיק שינויים בהלכה
ובמנהג. למספר דוגמאות ראה ספרו של ג'ייקובס (בהערה הקודמת) עמ' 158
157- ולעשרות דוגמאות מכל התקופות ראה Immanuel Low, "Ha Iddana",
HUCA, vol. 11 (1936), pp 193-206.

ספרות

- Conservative Judaism*, vol. 11, no.1 (Fall 1956) - CJ
- Conservative Judaism*, vol. 11, no. 2 (Winter 1957), pp. 33-37 – CJ 2
- איש שלום, מאיר, "פירוש במאמר ירושלמי", בית תלמוד, כרך ד' (תרמ"ד), עמ' 200-201; והשוה דבריו ב- 513 p, *HUCA*, vols. 8-9, (1931-32), אלבוגן, יצחק משה, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב, תשל"ב, עמ' 350-352, 466-467.
- אלינסון, אליקים, הצנע לכת: האשה והמצוות, ספר שני, ירושלים, תשמ"ו³, עמ' 15-26.
- Louis M. Epstein, *Sex Laws and Customs in Judaism*, New York, 1948, pp 78-83 = אריה ליב אפשטיין, דרכי אישות ומנהגיה על פי תורת ישראל, ת"א, תשי"ט, עמ' 74-78.
- A. Buchler, "The Fore-Court of the Women and The Brass Gate in The - - ביכלר - - Temple of Jerusalem", *JQR OS*, vol. X (1898), pp 697-706.
- Ludwig Blau, *HUCA*, vol. 3(1926), pp 166-170 - בלאו - בראנד, יהושע, בחינות, חוברת 6, תשי"ד, עמ' 78.
- Bernadett J. Brooten, *Women Leaders in the Ancient Synagogue*, Chico, - ברוטן - California, 1982, pp 103-141, 250-262.
- E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Graeco-Roman Period*, vol. 1, New - גודנוף - York 1953, pp 182, 193-194, 207, 226,239.
- גויטיין, ש.ד., "יציע נשים בבנין בית הכנסת בתקופת הגאונים", תרביץ ל"ג (תשכ"ד), עמ' 314; "בית הכנסת וצידו לפי כתבי הגניזה", ארץ ישראל, ספר שביעי, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 84, 86, 88 והסיכום האנגלי בעמ' 170 * - 171 * ; A , *Mediterranean Society*, vol. II: *The Community*, University of California, 1971, pp 144-145, 152, 324.

גורדיס - Robert Gordis, "Seating in The Synagogue: Minhag America", *Judaism*, vol. 36 no. 1, (Winter 1987), pp 47-53.

גינצבורג - Louis Ginzberg quoted in Abraham Karp, *A History of the United Synagogue of America* (1913-1963), New York, 1964, p. 45; and in CJ, pp 39 (שתי תשובות שונות שנכתבו בהפרש של עשרים ושש שנה).

הנקין, יהודה הרצל, שו"ת בני בנים, ירושלים, תשמ"א, סימנים א'-ד', ל"ה.

הרקנס - Paul Harkins, *Saint John Chrysostom: Discourses Against Judaizing* - Christians, Washington, D.C., 1979, p 9.

ווינברג, יחיאל יעקב, שרידי אש, חלק שני, ירושלים, תשל"ז², סימן י"ד.

ידית, מאיר - *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 11, pp.1234-1236, S.V. Mehizah -

יוטר - Alan Yuter, "Mehizah, Midrash and Modernity: A Study in Religious Rhetoric", *Judaism*, vol. 28, no. 2 (Spring 1979), pp 147-159.

כהן - Shaye J.D. Cohen, "Pagan and Christian Evidence on The Ancient Synagogue", *The Synagogue in Late Antiquity*, ed. by Lee Levine, New York, 1987, pp 164-166,176.

לוי, אליעזר, יסודות התפלה, ת"א, תשט"ו³, עמ' 121-122.

לוין - Lee Levine, *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem, 1981 pp 12, 34, 39, 65, 71, 119, 173, 174, 184.

ליטווין, ברוך, קדושת בית הכנסת, ניו יורק, תשי"ט (מאה עמוד בעברית ויידיש; 442 עמוד באנגלית). כולל תשובות של הרבנים פיינשטיין, סולובייציק, קוטלר, כשר, וקוק).

לעף - Leopold Low, *Gesammelte Schriften*, vol. 4, Szegedin, 1898 pp 55-92.

מיקס ווילקן - Wayne Meeks and Robert Wilken, *Jews and Christians in Antioch*, Missoula, Montana, 1978, p 89.

סוקניק, א.ל., בית הכנסת העתיק בבית אלפא, ירושלים, תרצ"ב, עמ' 15; "בית הכנסת העתיק בחמת גדר", קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כרך ג' (תרצ"ה), עמ' 50, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, London, 1934, pp 47-48;

ספראי, שמואל, "האם היתה קיימת עזרת נשים בבית הכנסת בתקופה העתיקה?", תרביץ ל"ב (תשכ"ג), עמ' 329-338 = ארץ ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד, הקיבוץ המאוחד, 1983, עמ' 94-104 (אני מציין לנוסח המקורי) ובקיצור בספרו בשלהי הבית השני ותקופת המשנה, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 160.

צייטלין - S. Zeitlin, *JQR* NS, vol. 38 (1947-48), pp. 305-308.

H. Kohl and C. Watzinger, *Antike Synagogen in Galilaea*, Leipzig, 1916, p 221.

קרויס, שמואל, קורות בתי התפילה בישראל, ניו יורק, תשט"ו, עמ' 239-240; *Die Galilaischen Synagogenruinen*, Leipzig, 1911, pp 15-16

Synagogale Altertumer, Berlin-Wien, 1922, pp. 25, 355-357 (עמ' 355-357 תורגמו לעברית אצל זאב ספראי, בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 57-58).

C.H. Krinsky, *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning*, קרינסקי, Cambridge, Mass. and London, England, 1985, pp. 28-31.

רוזנטל, יהודה, "לתולדות המחיצה", מחקרים ומקורות, כרך ב', ירושלים, 1966, עמ' 652-656.

אני מודה למו"ר פרופ' שמא פרידמן ולידידי הרב טוביה פרידמן, מר ישראל חזני, הרב ברוך פלדשטרן, וד"ר דניאל שוורץ בעד עצות טובות וכמה מראי מקומות. אולם יש להדגיש שהתשובה משקפת את דעתי ולא את דעתם.